

PYKČIO, BAIMĖS IR GĖDOS METAFORINĖ KONCEPTUALIZACIJA LIETUVIŲ KALBOJE: KULTŪRINIO TURINIO BEIEŠKANT

Monika Bogdzevič

Vilniaus universitetas, Vilnius

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.5>

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS konceptualiesiems vaizdams, glūdintiems lietuvių kalboje, bei pykčio, baimės ir gėdos jausmų suvokimo, vertinimo ir kalbinės raiškos kognityviniam ir kultūriniam pagrindui aptarti. Mąstymo apie šiuos jausmus tendencijoms atskleisti pasitelkiamos konceptualiosios metaforos, o tam tikrais atvejais – konceptualiosios metonimijos. Nagrinėjami junginiai, vartojami įvairiems pykčio, baimės ir gėdos jausmų aspektams bei su jais siejamoms elgesio normoms ir apraiškoms nusakyti. Tiriamąjį inventorių sudaro *pykčio*, *baimės* ir *gėdos* kategorijoms priklausančios leksemos, sudėtiniai kalbiniai vienetai, sudaryti su šiomis leksemomis arba semantiniu pagrindu reguliariai siejami su jomis, taip pat metoniminio ir metaforinio perkėlimo būdu kilę derivatai ir frazeologiniai junginiai. Straipsnio struktūra grindžiama PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS konceptualiųjų metaforų išeities domenais. Tokiu pagrindu pirmiausia aptariamos bendro išeities domeno konceptualiosios metaforos, iškeliančios aikštėn pykčiui, baimei ir gėdai bendrus suvokimo dėsningumus (TALPYKLA / UŽDARA ERDVĖ / JUDĖJIMAS AUKŠTYN ir ŽEMYN / PUSIAUSVYRA; ŽMOGUS / PALYDOVAS / PRIEŠAS; ŽVĖRIS / PABAISA / GYVIS; ARTEFAKTAS / KARŠTIS (UGNIS) / ŠALTIS; LIGA), toliau pristatomos konkretiems jausmams būdingos kalbinės konceptualizacijos kryptys (SKAUSMAS / KANČIA; KARTUMAS / NUODAI; GAMTOS JĖGOS / ORAI / TAMSA; AUGALAS (MEDIS / JAVAI); VANDUO (JŪRA / UPĖ); VELNIAS / PIKTOSIOS JĖGOS). Pirmosios suponuoja tam tikras bendras žmogiškąsias jausmų suvokimo ir vertinimo tendencijas, antrosios leidžia įžvelgti jausmų kalbinės konceptualizacijos kultūrinį sluoksnį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: konceptualiosios metaforos, PYKČIO konceptas, BAIMĖS konceptas, GĖDOS konceptas.

1. Įvadinės pastabos

Kognityvinės lingvistikos ir aksiologijos atstovai, stengdamiesi kalbos duomenų pagrindu atskleisti kalbančiųjų sąmonės konceptualųjį turinį, pasaulio suvokimo ir konceptualizacijos mechanizmus, jų pasikartojamumą ir vertinamąjį aspektą, atkreipia dėmesį į tai, kad, atmetus deklaruojamas ir visuotinai pripažįstamas nuo-

mones, pasaulio vaizdo turinį užpildo kalbės modeliuojamos ir kalbos vartotojų nesąmoningai perimamos pažiūros, pasaulio pažinimo siekiai ir lūkesčiai, kalboje slypinčios presupozicijos ir neapčiuopiamos mąstymo veiklos tendencijos (Hołówka 1986, 112; Pajdzińska 2004, 88).

Minėtąjį „nesąmoningą objektų ir reiškinių suvokimo perėmimą“ ir tiesiogiai su juo susijusią automatizaciją George'as Lakoffas ir Markas Turneris įtraukia į konceptualiųjų metaforų sąvoką, apibrėždami pastarąsias kaip nesąmoningai ir automatiškai mūsų mąstymą, pasaulio pažinimą ir vertinimą organizuojančius vienetus. Tokių pažiūrų esmę sudaro įsitikinimas, kad metafora yra ne retorinė figūra, bet vienas esminių žmogaus mąstymo ir kognityvinės veiklos mechanizmų, paprastai kalboje pasireiškiančių metaforinių pasakymų pavidalu. Suvokiama kaip analoginė dviejų – konkretaus ir abstraktaus – kognityvinių domenų sąsaja, konceptualioji metafora atspindi žmogaus pastangas mažiau prieinamas ir sudėtingas patirtis (pvz., MEILĖ) įsivaizduoti, suvokti ir reikšti remiantis tiesiogiai prieinamais ir aiškiai apibrėžtais patyrimais (pvz., LIGA). Metaforiškai apibrėždamas naująsias patirtis, toliau žmogus veikia remdamasis būtent jomis (Lakoff, Johnson 1980, 195–208; Sweetser 1988, 389–405; Heine 2003, 586–587).

Konceptualiosios metaforos esti ne tik konceptualusis ir kalbinis, bet taip pat socialinis ir kultūrinis reiškiny (Lakoff, Johnson 1988, 266). Daugelis metaforų yra taip giliai persmelkusios mąstymą, kad jos suvokiamos kaip akivaizdžios ir tampa tiesiog nepastebimos (Lakoff, Johnson 2003, 28–29). Jos iškyla kultūroje, nes tai, kokie konceptualizuojamo objekto ar reiškinio aspektai išryškunami, priklauso nuo kolektyvinės patirties, o ši tiesiogiai susijusi su kultūra. Kiekviena patirtis gimsta kultūrinių presupozicijų pagrindu.

Kultūrinės prielaidos, vertybės, elgsena nėra koks nors konceptualusis dangalas, kuriuo galime uždengti patirtį arba jos neuždengti – visa patirtis yra persunkta kultūros. Mūsų patirtis yra tokia, kad kultūra yra matoma pačioje patirtyje (Lakoff, Johnson 1988, 57; Vaivadaitė-Kaidi 2011, 2).

Taigi, kultūrinė patirtis ir jos atsiradimo kontekstas tampa svariais metaforų atsiradimo šaltiniais, lemiančiais metaforizacijos krypčių ir pačių konceptualiųjų metaforų skirtumus įvairiose bendruomenėse. Toks konceptualiųjų metaforų ir kultūros santykis nėra vienpusis. Viena vertus, kultūra nulemia konceptualiąsias metaforas, antra vertus, pati yra jų lemiamą. Taigi, tyrėjams atskleidžiant metaforinio perkėlimo mechanizmo pagrindą ir identifikuojant konceptualiųjų domenų sąsajas, prieinama prie kalbos nutapyto ir kalbinės bendruomenės atstovų sąmonėje slypinčio pasaulio vaizdo (Lakoff, Turner, 1989, 89).

Šių prielaidų taip pat laikomasi siekiant straipsnyje keliamo tikslo – atkurti konceptualiuosius PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS vaizdus, glūdinčius lietuvių kalboje; parodyti jų kognityvinį ir kultūrinį pagrindą, taip pat bendrus ir kiekvienam iš tiriamų jausmų būdingus specifinius konceptualizacijos būdus. Mąstymo

apie šiuos jausmus tendencijoms atskleisti pasitelkiamos konceptualiosios metaforos, o tam tikrais atvejais – konceptualiosios metonimijos. Nagrinėjami junginiai, vartojami įvairiems pykčio, baimės ir gėdos jausmų aspektams bei su jais siejamoms elgesio normoms ir apraiškoms nusakyti. Tiriamąjį inventorių sudaro *pykčio*, *baimės* ir *gėdos* kategorijoms priklausančios leksemos, sudėtiniai kalbiniai vienetai, sudaryti su šiomis leksemomis arba semantiniu pagrindu reguliariai siejami su jomis, taip pat metoniminio ir metaforinio perkėlimo būdu kilę derivatai ir frazeologiniai junginiai. Vieni jų bendro išėities konceptualaus domeno pagrindu iškelia aikštėn tiek baimei, tiek pykčiui ir gėdai bendrus suvokimo dėsnius, kiti parodo atskirų jausmų išskirtinumą ir specifiškumą.

Straipsnio empirinę medžiagą sudaro žodynų duomenys, paremijos, pavyzdžiai iš Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno (DLKT, <https://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>), XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios grožinės literatūros ir šalies periodikos patekstynių bei mokslo populiarinimo tekstų, žiniasklaidos ir interneto platybių. Iš viso PYKČIO konceptualiajam vaizdui ištirti pasitelkta apie 1000 žodyninių definicijų, 730 paremijų ir 1800 kontekstų; BAIMEI – apie 800 žodyninių definicijų, 700 paremijų ir 1750 kontekstų; GĖDAI – apie 1060 žodyninių definicijų, 500 paremijų ir 2000 kontekstų. Renkantis medžiagą ir pavyzdžius, atsižvelgta ne tik į leksemų *pyktis*, *baimė* ir *gėda*, bet jų darybinių formų, pvz., *pasipiktinimas*, *piktas*, *baimingas*, *gėdingas* ir kt., vartojimo atvejus ir kontekstus. Pykčio, baimės ir gėdos jausmų konceptualizacijai paremijose papildyti tam tikrais atvejais atsižvelgta ir į tuos patarlių variantus, kuriuose pavartotos sinoniminės leksemos, pvz., *Sarmata (gėda) užriš akis, ausis ir burną*. Straipsnio struktūra grindžiama PYKČIO, BAIMEI ir GĖDOS konceptualiųjų metaforų išėities domenais. Tokiu pagrindu pirmiausia aptariamos bendro išėities domeno konceptualiosios metaforos, iškeliančios aikštėn pykčiui, baimei ir gėdai bendrus suvokimo dėsningumus, toliau pristatomos atskiriems jausmams būdingos kalbinės konceptualizacijos kryptys. Pirmosios suponuoja tam tikras bendras žmogiškąsias jausmų suvokimo ir vertinimo tendencijas, antrosios leidžia įžvelgti jausmų kalbinės konceptualizacijos kultūrinį sluoksnį.

2. Bendri PYKČIO, BAIMEI ir GĖDOS jausmų metoniminės ir metaforinės konceptualizacijos aspektai

Pradiniu samprotavimų apie jausmų konceptualiąją metaforizaciją tašku galima pasirinkti etnolingvistų vadinamąją „naiviają psichologiją“, susijusią su fiziologiniais tiriamų emocinių būsenų požymiais, priežastimis ir pasekmėmis. Būtent šie dalykai dažnai tampa jausmų įsivaizdavimo motyvacija, atspindinčia metoniminio mąstymo pobūdį ir dažnai pasireiškiančia daryboje bei frazeologiniuose junginiuose.

FIZIOLOGINIS POŽYMIŠ IR (AR) PRIEŽASTIS VIETOJ EMOCIJOS

Tiek pyktį, tiek baimę ir gėdą linkstama tapatinti su jų sukeltais organizmo veiklos sutrikimais ir (ar) pokyčiais, šitaip kalba įkūnijant bendresnio pobūdžio konceptualiąją metonimiją FIZIOLOGINIS POŽYMIŠ VIETOJ EMOCIJOS. Kalbant apie pykčio raišką šiais požymiais tampa kūno temperatūros pakilimas: *pikį virinti, karščiuotis* ir kt.; kepenų ir tulžies pūslės veiklos sutrikimai: *kepenis gadin-ti, tulžyti* ir kt.; širdies veiklos sutrikimai: *širdį užduoti, širdis plūsta kunkuliais* ir kt.; skrandžio veiklos sutrikimai: *viduriai užrūgo, piktų vidurių* ir kt.; regėjimo sutriki-mai: *pyktis apakina, temdo akis* ir kt.; plaučių veiklos ir kvėpavimo sutrikimai: *plaučiai rūgsta*; judesių koordinacijos sutrikimai: *spyriotis, iš kailio eiti* ir kt.; kalbos sutrikimai ir skysčio išskyrimas: *putoti, purkštauti* ir kt.; veido odos ir išraiškos bei plaukų pokyčiai: *pajuodęs / pamėlynavęs / išbalęs / pažaliavęs iš pykčio, nosį ku-pinti / raukyti; lūpą pakabinti / patempti, dantimis griežti, paraudusios akys, kailį pašiaušti* ir kt. Baimė paprastai grindžiama tokiais požymiais – kūno temperatūros pakilimas: *kailis sukaito, čigoniškas prakaitas išmušė* ir kt., veido išraiškos ir žvilgs-nio ypatumai: *palūpį virpinti, akys pabalo* ir kt.; širdies veiklos ir kraujotakos su-trikimai: *širdis krūpčioja, širdis stabterėjo, kraujas gyslose tena* ir kt.; plaukų sluoksnio pokyčiai ir ausų judesiai: *kailis nuėjo pagaugomis, plaukai pašiušo, ausimis kar-pyti* ir kt.; judesių koordinacijos sutrikimai: *kinkas virpinti, rankas kojas pakirsti* ir kt.; skrandžio ir virškinamojo trakto veiklos sutrikimai: *smulkiai bezdėti, šikna rūko pypkę* ir kt. Iš kalboje įtvirtintų gėdos fiziologinių požymių visų pirma mi-nimi temperatūros pakilimas: *žandai dega, kaip žarija* ir kt.; žvilgsnio ypatumai: *nežino, kur akių dėti*; judesių ypatumai: *nežino, kur dėtis, nors žemėn lįsk* ir kt.

Tokiu pat pagrindu jausmai gali būti tapatinami su juos sukėlusiais reiškiniiais, situacijomis ir konkrečiais objektais, taip atspindint metoniminę struktūrą JAUSMO PRIEŽASTIS (SUKĖLĖJAS) VIETOJ JAUSMO. Šis modelis dažnai pasitelkiamas gėda vadinant visa, kas ją sukelia, bei baimę tapatinant su ją sukėlusiais objektais ir reiškiniiais, plg. *baugas, klaiikas* ir kt. (1–3):

- (1) *Sūnus nemokytas yra savam tėvui gėda.* (LKŽ);
- (2) *Prekyba moterimis – amžiaus gėda.* (Kauno diena, 2001);
- (3) *Kažkada girta moteris buvo viso valsčiaus gėda.* (respublika.lt).

Didžioji dalis minėtų požymių glaudžiai siejasi su jausmų metaforinės koncep-tualizacijos ištakos sritimis¹. Pastarosios apima tiek konkrečias sąvokas, kaip antai KARŠTIS ar GYVŪNAS, tiek ikisąvokines (ikikonceptualiąsias) schemas, tarkim, JUDĖJIMAS AUKŠTYN / ŽEMYN, PUSIAUSVYRA, TALPYKLA – elementarias, lanksčias, pasikartojančias, tad nesąmoningai patirtims organizuoti pasitelkiamas struktūras. Jų pagrindu išplečiamos ir tiriamų jausmų konceptualiosios metaforos.

1 Dalyko literatūroje šis reiškinys dar vadinamas metaftonimija (daugiau žr. Lakoff 1987).

TALPYKLA, UŽDARA ERDVĖ, JUDĖJIMAS AUKŠTYN / ŽEMYN, PUSIAUSVYRA

Tai bemaž universalūs domenai, atveriantys kelias ne tik pačios emocinės būsenos, bet ir žmogaus kūno suvokimo perspektyvas ir dimensijas („aukštyn / žemyn“, „į vidų / į viršų“), įsikūnijančias jausmams reikšti skirtingame kalbos leksikone.

Tiek pykčio, tiek baimės ir gėdos jausmų kognityviniai vaizdai atspindi vienus pagrindinių metaforinės prigimties modelių – KŪNAS YRA TALPYKLA (UŽDARA ERDVĖ) ir JAUSMAS YRA TALPYKLA (UŽDARA ERDVĖ). Pirmuoju atveju jausmas suvokiamas kaip žmogaus kūną užpildanti ir (ar) siekianti iš jo ištrūkti materija – JAUSMAS YRA (KARŠTAS) SKYSTIS, plg. *pyktis / baimė / gėda randasi / kyla, pyktis / baimė pripildo* (4–6). Jos kiekis didėja, jausmui intensyvėjant, plg. *pyka augo / didėjo*, mažėja jausmui netenkant intensyvumo, plg. *baimė atslūgsta*, šitaip aktyvinama JUDĖJIMO AUKŠTYN / ŽEMYN konceptualioji schema. Kita talpyklos domeno pagrindu atsiverianti konceptualioji metafora – JAUSMAS YRA JĖGA – vaizduoja jausmą kaip žmogaus elgesį iš vidaus veikiančią ir dažnai jo PUSIAUSVYRĄ trikdančią jėgą. Kalboje pastaroji paprastai reiškia konstrukcija „iš + jausmas“, pvz., *iš pykčio blaškytis, iš baimės krūpčioti / drebėti* ir kt. (7, 8):

- (4) *Iš vidaus žmogaus išeina negėda.* (LKŽ);
- (5) *Štai jau trys šimtai metų į Budrių bažnyčią ateina žmonės, kai širdyje pakyla baimė dėl rytdienos, dėl ateities, sakydavo tėtušis.* (Petras Dirgėla, *Giria*, 1994);
- (6) *Baimė kaupėsi ir tada, kai sužinojome, jog į mišką pasitraukė ir kai kurie pažįstami kaimynai, pasišventę kovoti už Lietuvą.* (respublika.lt);
- (7) *Drebantys iš baimės ar persikreipę iš pykčio negali prisiimti atsakomybės už valstybę.* (bernardinai.lt);
- (8) *Iš gėdos ir pasibjaurėjimo mergaitė išsoko iš aštuntojo aukšto ir žuvo.* (Vakarinės naujienos, 1995).

Kalbant apie kūno kaip talpyklos ir (ar) uždaros erdvės suvokimo būdą, atkreiptinas dėmesys į šią erdvę užpildančios substancijos pobūdį. Paprastai tai esti (karštas) skystis, kurio, jausmui intensyvėjant ar randantis, daugėja, rimstant – mažėja. Jis kaupiasi giliai žmoguje, kunkuliuoja, plg. *kraujas verda*, o pasiekęs tam tikrą laipsnį gali sprogti, išsilieti (9–12):

- (9) *Kiek Lietuvos žmonės prikaupė pykčio – ant valdžios, teisėsaugos, politikų, krizės, vieni ant kitų.* (delfi.lt);
- (10) *Pyktis pamažu atlėgo, o noras pasipuikuoti vis augo.* (Kęstutis Zurba, *Pankas*, 1998);
- (11) *Tai tą skausmą, pyktį, bejėgiškumą ir nuoskaudas bandome užtrenkti, liedami neapykantą ir tulžį.* (alkas.lt);
- (12) *Dėl užgriuvusių rūpesčių jo nuotaika buvo sujaukta ir niūroka, norėjosi ant ko nors išlieti susikaupusį pyktį.* (Algirdas Pocius, *Ponia Amnestija*, 2004).

Antrojo iš minėtų modelių – JAUSMAS YRA TALPYKLA (UŽDARA ERDVĖ) – pagrindas yra žmogaus atsidūrimo uždaroje erdvėje, su kuria tapatinamas jausmas, įsivaizdavimas. Žmogus gali nuolat tūnoti šioje erdvėje, taip pat gali būti į šią erdvę įvedamas kitų, plg. *baimėje gyventi, eiti piktyr, vesti į apgėdinę, į gėdą įvedu* ir kt. (13, 14). Iš šios erdvės, ypač turint omenyje baimę, siejamą su nelaisve ir suvaržymu, norima ištrūkti (15–17):

- (13) *Įėjau į apmaudą, kad nežinau nė kur dėtis.* (LKŽ);
- (14) *Žmogus ištvirkyn ir begėdyn!* (LKŽ);
- (15) *Argi ne smagu matyti gyvenimo pilnatvę trykštantį veidą, kuris prieš porą metų buvo sukaustytas skausmo, baimių, depresijos.* (Mantas Areima, *Nostalgija: neišgalvota gyvenimo emigravus istorija*, 2007);
- (16) *Kaip ištrūkti iš baimės? <...> Į tokią visuomenę kelias iš baimės visuomenės labai ilgas ir sunkus.* (respublika.lt);
- (17) *Apaštalams anuo metu baimės spynas atrakino ir neryžtingumo pančius nutraukė Šv. Dvasia.* (bernardinai.lt).

Kelias jausmų suvokimo perspektyvas atveria JUDĖJIMO ŽEMYN konceptualioji schema, ar tiksliau, ja grindžiamos konceptualiosios metaforos: JAUSMAS YRA NAŠTA ir JAUSMO PATYRIMAS YRA JUDĖJIMAS ŽEMYN. Lietuvio pyktis, baimė ar gėda patiriami kaip našta, kurią norima numesti, bet kurią tenka pakelti (18, 19). Šie jausmai slegia, spaudžia, priverčia pasilenkti žemėn, plg. *gėda galvą į žemę palenkė, gėdą užkorė* (20, 21)²:

- (18) *Nusimeskime baimės našta.* (bernardinai.lt);
- (19) *Pats jau ėmė už tą įkyrumą pykti ant savęs.* (Jonas Mikelinskas, *Mūsų emocijų vagis*, 2006);
- (20) *Pasakiau, kad kai kurių lietuvių dalyvavimas žydų žudynėse karo metais man kelia slegiantį gėdos jausmą.* (Algirdas Brazauskas, *Penkeri prezidento metai*, 2000);
- (21) *Rytai iš gėdos norėdavo skradžiai žemę prasmegti.* (Kazys Saja, *Tas, kuris*, 2007).

ŽMOGUS, PALYDOVAS, PRIEŠAS

JAUSMAS YRA ŽMOGUS – dar viena itin dažnai lietuvių pasitelkiama metafora jausmams suvokti ir reikšti kalba. Priklausomai nuo konteksto ir aplinkybių toliau ji gali būti skaidoma į tris potipius: JAUSMAS YRA PALYDOVAS, JAUSMAS YRA SVEČIAS ir JAUSMAS YRA PRIEŠAS. Kalbiniais šių metaforų rodikliais visų pirma tampa žmogaus ir jo veiklos apibūdinimui būdinga leksika.

2 Tomasz Krzeszowski nuomone, jausmo suvokimas per JUDĖJIMO ŽEMYN konceptualiąją prizmę atliepia ir neigiamą jo vertinimą (daugiau apie ikisąvokinių schemų aksiologinį aspektą žr. Krzeszowski 1994).

Jausmas gali nuolatos lydėti žmogų, jam to nepastebint, pasireikšdamas tik tam tikromis aplinkybėmis, žmogui atliekant tam tikrus veiksmus, priimant sprendimus ar žengiant lemtingus žingsnius (ypač kai tai susiję su baime). Kalboje dažniausiai šis jausmo aspektas reiškiamas formuluote „su + jausmas“ (22, 23). Jausmas ateina, jis gali kalbėti, tylėti, krėsti pokštus, bet taip pat nerimti, rėkti, persekioti, smaugti, valdyti (24–30). Į baimę kreipiamasi kaip į žmogų (31):

- (22) *Moterys užsilipo ant suolo, **su baimė** žiūrėjo gatvės link.* (Kazimieras Zalenskas, *Sudrumstas šaltinis*, 2004);
- (23) *Geriau biednam (vargingam) **su garbe** būti, negu turtingam **su gėda** pūti;*
- (24) *Aplanko svetimos **gėdos** jausmas, kai vardan politinių tikslų imituojama demokratija, kai familiariai žeminamas žmogus.* (15min.lt);
- (25) ***Gėda** ir kaltė nuolatiniai jų gyvenimo palydovai.* (respublika.lt);
- (26) *Tada nesupratau, kad jų lūpom kalbėjo **baimė**.* (Vytautas Bubnys, *Žmogus iš tenai*, 1995);
- (27) ***Pyktis** – blogas patarėjas;*
- (28) *O čia dar **baimė** pokštus ėmė krėsti.* (Petras Venclova, *Teateinie meilės karalystė*, 2002);
- (29) *Perskaičiau E. Bradūnaitės–Aglinskienės „Respublikoje“ išspausdintą straipsnį, kuris ir padėjo man rasti atsakymą į tai, kodėl mane visą laiką persekioja **baimė**.* (respublika.lt);
- (30) *Bet ir tuos, ir anuos valdo **baimė**.* (Petras Venclova, *Teateinie meilės karalystė*, 2002);
- (31) ***Baimė**, nespaušk man krūtinės.* (Vytautas Landsbergis, *Sunki laisvė*, 2000).

Pykčio, baimės, gėdos jausmų samprata per priešų ir kovos su juo prizmę iškelia aikštėn neigiamus jų aksiologijos aspektus. Suvokiant jausmą kaip priešą, siekiama nuo jo ap(si)saugoti, jį įveikti, užkirsti jam kelią, nepasiduoti (32, 33). Nesugebėjimas suvaldyti jausmų savo ruožtu prilyginamas kovos pralaimėjimui. Jausmo, ypač pykčio, apimtas žmogus elgiasi tarytum į spąstus patekusi auka, į kalėjimą patekęs / įvarytas karys, plg. *eiti piktyti, įvaryti į tūžį* (34–38):

- (32) *Žurnalistai apsaugojo prezidentę D. Grybauskaitę nuo **gėdos**.* (15min.lt);
- (33) *Miegas vis dėlto įveikė mano **pyktį**, ir aš, pirtininkas, pramiegojau pirmąją pamoką.* (Grigorijus Kanovičius, *Veidai sutemose: apysaka ir nepramanyti apsakymai*, 2002);
- (34) *Dabar labiau nei bet kada privalote užkirsti kelią **baimei**.* (Verslo žinios, 2008);
- (35) *Bažnyčia ragina žmones nepasiduoti **pykčiui**.* (bernardinai.lt);
- (36) *Paleisk **pyktį** valion, pats būsi nevalioj;*
- (37) *Mes esame **baimės** įkaitai.* (respublika.lt);
- (38) *Bet neišsigando, o tik dar labiau ją suėmė **pyktis**, kad ją šitokią kupriukę dar spardo.* (Leonas Zaleckis, *Būtoji diena*, 1998).

ŽVĖRIS, PABAISA, GYVIS

Jausmo kaip pavojingo žvėries, gyvio ir (ar) pabaisos suvokimo būdas – JAUSMAS YRA ŽVĖRIS (GYVIS), JAUSMAS YRA PABAISA – glaudžiai siejasi su jau aptarta jausmo kaip priešo konceptualiąja metafora. Jausmo įsivaizdavimas, pasitelkiant (pavojingo) žvėries kategoriją, viena vertus, remiasi jausmo subjekto ir žvėries elgesio tapatinimu, kita vertus, pasireiškia jausmo apibūdinimu gyvūnijos pasauliui skirta leksika. Pirmojo atvejo pavyzdžių teikia pati kalbos sistema – tai frazeologiniai junginiai *kailis užkaito, iltį galqsti, urzgėti, urkšti* (pykstant), *ausimis karpyti, kailį drebinti, uodega rukčioja* (bijant) ir kt. Antrasis atsiskleidžia jausmui priskiriant žvėrimis ir gyviams būdingą elgesį – jis būna laukinis, nesuvaldomas, jis graužia, ėda žmogų, jis prisėlina ir gali užpulti (39–42), savo prisilietimu kelia šiurpulį (43):

- (39) *Jį pakeitė laukinis pyktis*. (Irena Buivydaitė, *Laiko liko tiek nedaug*, 1998);
- (40) *Gėda labiau už dūmus akis graužia*;
- (41) *Su juo nieko nepašnekėsi – visas pykčio suėstas*. (LKŽ);
- (42) *Iš baimės nagų išplėštas pomėgis pridėjo pasitikėjimo*. (Verslo žinios, 2005);
- (43) *Tikrai, ji nebūtų galėjusi atlaikyti šiurpulingų baimių ir pavojų*. (Birutė Pūkelevičiūtė, *Aštuoni lapai; Devintas lapas*, 2003).

Baimės ir gėdos jausmų bijoma. Jie baisūs, šiurpulingi. Nuo jų it nuo baubų bandoma pabėgti arba pasislėpti (44, 45). Pyktį it laukinį žvėrį stengiamasi sutramdyti, plg. *tramdyti siutulį, sulaikyti pyktį, nuraminti tulžį*, jo atsikratyti ar jį išvaryti, plg. *išdūkimą iš ko nors išvaryti, pasiutimą išvaryti, piktumą išvaryti*:

- (44) *Jei mes nebūtume tos gėdos taip bijoję*. (Anri Bordeux 42, 2006);
- (45) *O taip norim kuo skubiausiai kur nors įlipti, dingti, prapulti ir nuo visų baimių pasislėpti*. (Birutė Pūkelevičiūtė, *Aštuoni lapai. Devintas lapas*, 2003).

Pykčio kaip žvėries konceptualizacija atspindi tam tikrus kalboje įtvirtintus stereotipinius pykčio subjekto ir objekto bei aplinkinės tikrovės su pykčiu asocijuojamų objektų vertinimus. Štai gyvūnams, su kuriais lyginamas pykstantysis (širšė, gyvatė, šuo ar vilkas), priskiriamas polinkis pykti, plg. *piktas kaip vilkas / širšė / širšinas, piktoji gyvatė* ir pan. Daiktavardžiais *šuo* ar *vilkas* apibūdinamas supykęs vyras, *širše* vadinama supykusi moteris.

ARTEFAKTAS

Tiek sisteminiai, tiek tekstiniai duomenys ir paremijos iškelia aikštėn dar vieną pykčio, baimės, o ypač gėdos jausmų suvokimo regularumą. Visiems jiems priskiriamos tam tikros materialiems objektams būdingos charakteristikos. Štai gėda nėra įgimta, ją galima gauti arba padaryti, taip pat paveldėti. Gėda yra „turima“, bet jos galima netekti (46–48). Be to, gėda pasižymi tokiais daiktų požymiais kaip

dydis ir forma (49, 50). Baime galima dalytis, jos galima netekti, pykčio galima atsikratyti kaip nereikalingo daikto, palikti nuošalyje ar paslėpti (51–53):

- (46) *Daryk gerai, **gėdos** neturėsi;*
- (47) *Kai **gėdą** dalino, manęs namie nebuvo;*
- (48) ***Sarmatą** pametus, reiks ir man eiti prašyti;*
- (49) *Tai didžiulė **gėda** vaikams! (sarmatas.lt);*
- (50) *Baimė sumišusi su **aštriu** gėdos jausmu ir kartu su stipriu troškimu žengti į bedugnę, priklausyti joms, užvaldė ją. (Jaroslavas Melnikas, *Tolima erdvė*, 2008);*
- (51) *Su savo bendraamžiais negalėjo šia **baimė** pasidalyti, nes jie buvo įsitikinę, kad visą amžių liks vaikais. (Jurga Ivanauskaitė, *Sapnų nublokšti*, 2000);*
- (52) *Ne veltui konservatoriai ne kartą atkreipė dėmesį į tai, jog jauni Lietuvos žmonės prarado komunizmo ir Rusijos **baimę**. (bernardinai.lt);*
- (53) *Tu man padėjai atsikratyti **pykčio**, ačiū tau. (Emilija Liegutė, *Agregoras*, 2000).*

Kalbant apie gėdą ir pyktį, konceptualioji metafora JAUSMAS YRA DAIKTAS gali būti toliau išplečiama į metaforą JAUSMAS YRA DANGALAS, o apie gėdą dar papildomai – GĖDA YRA DOVANA. Žmogus, netekęs gėdos, šlovės, viena vertus, netenka dorovinio skydo, apnuogina savo silpnumą, plg. *nuplėšti šlovę / garbę / gėdą*, kita vertus, nedorai pasielgęs ar nusižengęs asmuo *užsitraukia gėdą / pyktį* (54–56):

- (54) ***Garbės** nuplėšimas – tai antras užmušimas;*
- (55) *Kentėjo girdėdamas, kad broliai užsienio lietuviai juokiasi iš atvažiuosiu Sajūdžio dalyvių, kurie kaip kokie ubagai prašo dolerių, užtraukdami **gėdą** juos atsiuntusiai Lietuvai. (Filomena Taunytė, *7 nuodėmės...*);*
- (56) *„Žolės“ bendraamžiams nepardavęs ir taip kvaišalų prekeivių **pyktį** užsitraukęs šešiolikmetis menamą skolą turėjo atidirbti užsienyje – vogdamas iš parduotuvių ir namų. (15min.lt).*

KARŠTIS (UGNIS), ŠALTIS

Karštis ir šaltis yra vieni pagrindinių žmogaus patiriamų pojūčių. Todėl šios žmogaus gerai (at)pažįstamos būsenos irgi dažnai pasitelkiamos emocinėms būsenoms suvokti ir nusakyti.

Kalbinį pavidalą konceptualiosios metaforos JAUSMAS YRA KARŠTIS (UGNIS) ir JAUSMAS YRA ŠALTIS visų pirma įgyja veiksmažodžiuose, frazeologiniuose junginiuose ir kituose žodžių junginiuose, žyminčiuose jausmo subjekto organizmo reakciją į išgyvenamą būseną ar jos akstiną. Būtent jausmo sukelti organizmo veiklos pokyčiai ar sutrikimai prilygsta organizmo reakcijai į karštį (nusakant pyktį ir gėdą) ir šaltį (nusakant baimę). Pykčio apimtas žmogus *kaista, prakaituoja, karščiuoja*, susigėdęs žmogus *raudonuoja*, jo skruostai *užkaito* ir kt. Baimės apimtas žmogus *virpa, dreba* ir *šiurpčioja*.

Jausmo, o tiksliau, pykčio ir gėdos kaip ugnies suvokimo būdą atspindi šių jausmų patyrimo aprašymas, pasitelkiant su ugnimi (plačiaja šio žodžio prasme) susijusią leksiką. Jausmas gali būti užkuriamas it liepsna, kurstomas, bet ir malšinamas (57, 58). Jo išgyvenimas prilygsta degimui ugnyje, plg. *pykčiu degti, ugnį kelti, ugnimi spjaudytis, alyvos pilti į ugnį, sudegti iš gėdos, širdį ir kūną gėdiškais pageidimais degina, širdyje verda* ir kt. (59–91):

- (57) **Pykčio** kibirkštėlės akyse užsidegė. (LKŽ);
- (58) M. A. Pavilionienė pasiūlė leisti vienalytes „šeimas“; nes nori pakurstyti visuomenės **pyktį**. (respublika.lt);
- (59) *Sunkų LDK pralaimėjimą Vorkslės mūšyje Lietuvos istoriografija, regis, mielai aprašytų bakterijos dydžio raidėmis, skaisčiai raudonomis iš degančios **gėdos** ir istorinio pažeminimo* (15min.lt);
- (60) *Kiek įniršio, nevilties ir **pykčio** visam pasauliui degė jų akyse.* (Jonas Sadaunykas-Sadūnas, *Geltonos vanago akys: autobiografinis romanas*, 2002).

Beje, šiuo atveju jausmo kaip materijos ar skysčio temperatūra tampa jo intensyvumo žymeniu. Juo mažiau intensyvus jausmas, tuo mažesnis jo kiekis ir temperatūra, plg. *niršulys vėsta, nirtulys ataušo*.

LIGA

Tai paskutinis iš bendrų pykčio, baimės ir gėdos jausmų konceptualizacijos išėities domenų, grindžiamas jausmų suvokimu per ligos simptomų ir su liga susijusių procesų ir reiškinių prizmę. Šiuo atveju ligos sukelti organizmo veiklos sutrikimai projektuojami į emocijų patirčių sferą ir joms suteikiamas konkretus pavidalas, plg. *pyktis apakina, plaučiai rūgsta, tulžis liejasi, nervai išsitempę* (pykstant), sukelia traukulius (61–62). Baimė gali aptemdyti protą, kaip ir gėda varžo žmogų it paralyžius (63), o pyktis gali privesti prie susirgimo ir net mirties (63–65):

- (61) *Užsimerčiau, išpilta prakaito ir **gėdos**.* (Renata Šerelytė, *Vardas tamsoje*, 2004);
- (62) – *Matai, matai, – **pykčio** konvulsijos purtė žurnalistą.* (Jonė Balčiūnaitė, *Salvinijaus Nanio virusas*, 2001);
- (63) *Akimirksniu mane tarsi paralyžiavo **baimė** ir **gėda**.* (Anrie Bordeaux 42, 1998);
- (64) *Susiširdijo ir neužmiršta: dūsta iš **piktumo** pro šalį eidamas.* (LKŽ);
- (65) *Numirė iš **pykčio**.* (LKŽ).

Ypatingą ligų atmainą sudaro pasiutimas, pasitelkiamas įpykusiam asmeniui ir jo elgesiui įvardyti ir apibūdinti, plg. *pasiutęs, iš pasiutimo ant sienų lipa, siautėja, pu-toja, tiltį galanda* ir kt. Panašios prigimties simptomai priskiriami ir psichinėmis ligomis sergantiems asmenims, plg. *pašėlti, šėlinas, pašėlinas, pašėlėlis, išėlio apakintas, nervėza, erzelis* ir kt. Žmogų užvaldantis pyktis tam tikru būdu „išderina“ jo organizmą, žeidžia pusiausvyrą, priverčia pavojingai elgtis, plg. *padūkimas, įdūkimas, padūkėlis, įdūkėlis* ir kt., taip keldamas pavojų ne tik subjektui, bet ir aplinkai.

3. Specifiniai PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS metaforinės konceptualizacijos bruožai

PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmų konceptualizacijos modelių apžvalga, viena vertus, parodo tam tikrus jausmų suvokimo ir vertinimo lietuvių kalboje dėsningumus, kurie, tikėtina, galėtų sutapti su kitų kalbų duomenimis arba su kitų jausmų lietuvių kalboje konceptualizacijos būdais, kita vertus, atveria tiriamų konceptų lietuviškuosius bruožus. Pastarieji sudaro tam tikrą konceptualiąją bazę, apimančią tokius domenų: SKAUSMAS, KANČIA, KARTUMAS (NUODAI), GAMTOS JĖGOS, AUGALAS (MEDIS, JAVAI), VANDUO (JŪRA), PURVAS (DĖMĖ), VELNIAS. Nepaisant to, kad nusakant skirtingus jausmus šie domenai pasitelkiami skirtingai ir ne taip dažnai kaip anksčiau minėtieji, būtent jie, o tiksliau, jų pagrindu kilusios metaforos atskleidžia jausmų konceptualizacijos kultūrinį sluoksnį.

SKAUSMAS, KANČIA

SKAUSMAS ir KANČIA – tai domenai, teikiantys pagrindą pykčio ir gėdos jausmų konceptualiosioms schemoms. Pirmuoju atveju omenyje turima konceptualioji metafora JAUSMO PRIEŽASTIS YRA SKAUSMAS (SKRIAUDA), pamatuojanti pykčio suvokimo būdą. Pyktis čia randasi kaip subjekto atsakas į patirtą fizinį skausmą ir (ar) skriaudą. Nors *explicite* ši skriauda nėra reiškiamą, ji lengvai numanoma, plg. *musė įkando, širšė įkando, vabalas įkando į šikną*.

Antruoju atveju kalbama apie konceptualiąją metaforą JAUSMAS YRA KANČIA, pasireiškusią pykčio ir gėdos išgyvenimo kontekstuose. Beje, kalbant apie pyktį šią skriaudą patiria ne tik jausmo subjektas, bet ir objektas – asmuo ar daiktas, į kurį nukreipti pykstančiojo veiksmai, o gėdos kančią išgyvena pažeminimą ir nešlovę patyrę subjektai (66, 67):

- (66) <...> *kuo greičiau nutraukti šiuos santykius, o atgaila dėl jų padeda stoviškai iškęsti Filijos pykčio protrūkius*. (Tomas Kačerauskas, *Arkada*, 2006);
- (67) *Ne, ji neiškęs gėdos, mirs! Nusižudys! Kvailė! Šliundra! Paskutinė kvailė! Nuogas Robertikas gulėjo sujauktoje ir purvinoje lovelėje nepaleisdamas iš rankų elementoriaus* (Herkus Kunčius, *Išduoti, išsižadėti, apšmeižti*, 2007).

KARTUMAS, NUODAI

Tai vienas iš pykčio konceptualizacijos būdų lietuvių kalboje, pasireiškiančių jau leksiniu lygmeniu. Konceptualiąją pykčio sąsają su aitrumu ir gailumu – PYKTIS YRA KARTUMAS – atspindi jo pavadinimai *aitris* ar *kartėlis*, pykdymas savo ruožtu prilyginamas *aitrinimui* ir *kartinimui* (68–70). Tam tikra pykčio gretinimo

su kartėliu atmaina esti pykčio kaip nuodijančios medžiagos suvokimo būdas, atspindintis ir neigiamą šio jausmo vertinimą (71):

- (68) *Jis labai nuolaidus žmogus: **aitrink** jį kaip nori, neužpyks.* (LKŽ);
- (69) *Ji piktinosi, jos širdyje telkėsi **kartėlis**.* (LKŽ);
- (70) ***Nekartink**, vaike, mane be reikalo, bo iš tiesų **susipyksim**.* (LKŽ);
- (71) *O prūsai išdavikai nešoka pagelbėti savo kaimynui, net artimos giminei: apsinuodiję **pykčiu**, kerštu, neapykanta, pavydu.* (alkas.lt).

GAMTOS JĖGOS, ORAI, TAMSA

Jausmų ir gamtos jėgų, audringų orų tarpusavio sąsają atspindi konceptualioji metafora JAUSMAS YRA (AUDRINGI) ORAI, susijusi su jausmų, šiuo atveju – pykčio ir baimės – interpretavimu pasitelkiant gamtos ir orų reiškinių kategorijas, plg., *kaip debesys, įsiaudrinti, apsiniaukęs (veidas), akys žaibuoja, žaibus laidyti* ir kt. Minėtieji pavyzdžiai, priklausydami gamtos reiškinių sričiai, sykiu apibūdina pykčio apimtą žmogų. Tiek audra, tiek pyktis pasižymi dideliu intensyvumu, yra pavojingi, siejami su pusiausvyros sutrikdymu. Per audrą debesys slepia saulę, dangus apsiniaukia, pasidaro tamsu (plg. Apresjan 1994). Visa tai suponuoja neigiamas patiriama jausmo asociacijas su tamsa. O žaibas ir griaustinis, nors ir susiję su šviesa, dėl neigiamo poveikio žmogui, plg. *niokoja, temdo* ir kt., irgi priklauso pykčio sferai (72–76):

- (72) *Mūs sielas niokoja **baimė, siaubas**, ir kvapą užgniaužia **piktas rūstis**.* (alkas.lt);
- (73) ***Pikta** žmona – griaustinis namuose;*
- (74) *Tačiau džiaugsmą temdo vandalų **baimė**, nes parkas kol kas nėra stebimas ir saugomas.* (diena.lt);
- (75) *Ar egzistencinę **baimę** gali išsklaidyti aukuras, prie kurio kadaise klūpėjo Abraomas.* (Vytautas Martinkus, *Literatūra ir paraliteratūra*, 2003);
- (76) *Taigi, tokių niūrių **baimės** dienų buvo nesuskaičiuojama daugybė.* (respublika.lt).

AUGALAS (MEDIS, JAVAI)

JAUSMAS YRA AUGALAS (MEDIS, JAVAI) – tai vienas išskirtinių baimės vaizdavimo lietuvių kalboje ir kultūroje būdų. Baimė sėjama žmogaus, jo elgesio, priimamų sprendimų, istorinės patirties, ji auginama. Baimė yra lyg medis, giliai įleidęs šaknis į žmogaus sąmonę, savo išsikerojusiu vainiku aprėpiantis svarbiausias žmogaus gyvenimo sritis (77–80):

- (77) *Vaiko teisių reformos grimasos Lietuvoje pasėjo **baimę**.* (respublika.lt);
- (78) *Lietuvai atgavus nepriklausomybę, tremties užauginta **baimė** nepasitraukė su sovietų tankais.* (bernardinai.lt);
- (79) *Tačiau paklausiu savęs: kokia esatis gali nugaltėti mumyse įsišaknijusią **baimę**.* (bernardinai.lt);

- (80) *Tokių žmonių sėkmė priklauso nuo to, ar jie leis **baimei** išsikeroti iki depresijos, ar vis dėlto sugebės pajusti savo vertę ir veikti.* (Laima, 1996).

Baimės suvokimas per augalų, o ypač medžio ir pasėlio (javų) prizmę atspindi ne tik baimės, kaip nuo seniausių laikų žmogui pažįstamo jausmo, vaizdą, bet dvilybę jo aksiologiją. Baimės ir pasėlio ar paties sėjimo procesų gretinimas suponuoja atsakomybę už priimamus sprendimus ir atliekamus veiksmus. „Pasėjęs“ baimę žmogus, gal ir visa tauta privalės surinkti šio „darbo“ vaisius, paprastai siejamus su skausmu, skriauda ir žala, o medžio ypatybių suteikimas baimei parodo jos tvirtybės pripažinimą. Medis yra vienas svarbiausių pasaulio sąrangos įsivaizdavimo būdų, neatsiejamas visatos elementas, sykiu ir vienas pagrindinių simbolių lietuvių liaudies kultūroje (daugiau žr. Beresnevičius 1990; Čepienė 2008; Dundulienė 1979, 1988, 1994, 2008; Gimbutienė 1994; Klimka 2011). Tai mistinio pasaulio ašis, sąsajos su nematomo pasaulio jėgomis vaizdinys. Medžiai lietuvių buvo garbinami, prilyginami didžiosioms dvasioms ir gamtos jėgoms, laikomi nemirtingumo ir išminties simboliais. Nors baimei reikšti kalba paprastai pasitelkiamos medžio augimo procesą ar jo elementus įvardijančios leksemos, ši analogija taip pat leidžia išvėlyti baimės ir žmogų valdančių gamtos jėgų sąsajas.

VANDUO (JŪRA, UPĖ)

Konceptualioji metafora JAUSMAS YRA VANDUO (JŪRA, UPĖ) – dar vienas jausmų, o tiksliau, pykčio ir baimės siejimo su gamtos jėgomis atvejis, išryškinantis nevienalytį ir dinamišką jausmo pobūdį. Jis gali staigiai plūstelėti, užlieti visą žmogų, stverti jį ir nusinešti į gelmę, plg. *neganda nusinešė, gėdos plūsta, gėdose / sarmatoje paskendęs, paplūdęs* (81–83):

- (81) *Ir man vėl plūstelėjo **gėda** į veidą.* (Janina Survilaitė, *Vila „Edelveisas“*, 2007);
 (82) *Jau anksčiau jautė iš Rolando trykštantį **pyktį** ir gniuždantį beviltiškumą, kuris kartais pastovertavo ir ją į savo gliūčių čiuptuvų glėbį ir, kaip ir dabar, reikėdavo dėti daug pastangų, norint išsivaduoti iš šiurpios, protą stingdančios apatijos.* (Kęstutis Zubka, *Pankas*, 1998);
 (83) *Iš merginos srūte sruvo bausis **pyktis**, šaltis, svetimumas.* (Saulius Spurga, *Pasaulio vidurys*, 2000).

Pykčio kaip įsiaudrinusios jūros konceptualizaciją atskleidžia posakiai *gilus įširdimas, paskendęs įširdime, pykčio banga, pyktis nurimo, atslūgo* ir kt. Pykčiui išreikšti pasitelkiamas jūros vaizdas atspindi įvairius šios emocinės būsenos atspalvius. Dalis šiai kategorijai priskiriamų jausmų pasižymi gilumu, apima visą žmogaus kūną, pagrindines jo egzistencijos sritis ir trunka ilgiau, pvz., *pyktis, užsirusinimas, apmaudas*. Kiti jausmai pasižymi didesniu intensyvumu, bet ir trumpalaikiškumu, pvz., *įniršis, įnirtis, įsiūtis, pašėlimas*. Jūra, lygiai kaip liga, pavojingas žvėris ar audringi orai, nėra numatoma ar prognozuojama, juolab nepriklauso nuo žmogaus valios.

PURVAS (DĖMĖ)

PURVAS (DĖMĖ) – vienas pamatinių gėdos konceptualizacijos lietuvių kalboje domenų, atpaįžįstamas gėdos leksemos etimologijoje³ ir susijęs su gėdos ir purvo asociacijomis. Kalbinį pavidalą konceptualioji metafora GĖDA YRA PURVAS (DĖMĖ) įgyja leksemose, žyminčiose gėdos jausmo sukėlimą ar priežastį, plg. *dergti, apjuodinti, šmeižti, teršti (vardą), purvais apipilti* (išgėdyti). Garbės netekęs žmogus tampa tarsi pažymėtas gėdos (21–24). Tokią gėdą it dėmę norima nusi-plauti. Gėda paženklinti gali būti ir sprendimai, reiškiniai, objektai (25):

- (84) *Bernas labai su tom mergom **susidergė**.* (LKŽ);
- (85) *Tavo veidas **gėda** pažymėtas.* (LKŽ);
- (86) *<...> kuriam žinios reikalingos tik sužinoti teisybę apie savo užmuštą draugą ir nuplauti **gėdos** dėmę, atsiradusią dėl šio skandalo.* (Aidas Pelenis, *Keturiolika Restitucijos dienų*, 1997);
- (87) *Tu asmeniškai man padarei mirtiną, neištrinamą **gėdą**.* (Robertas Kundrotas, *Oro pilis*, 2002);
- (88) *Gal tada mūsų reformos nebūtų paženklintos **gėdos** ir vagystės.* (Romas Gudaitis, *Mes – iš peršautų dainų krašto*, 2000).

Gėdinimo ryšį su teršimu įrodo begėdžio žmogaus vadinimas „kiaule“. Gėdos ir purvo sąsaja netiesiogiai gali būti kildinama iš nuodėmės laikymo gėdos priežastimi, nusidėjimo laikymo gėda. Nors akivaizdžių tai įrodančių kalbos faktų nėra, šis ryšys gali būti numanomas, pasitelkiant nuodėmės etimologiją, kurios pamatu, kaip ir kalbant apie gėdą, eina bjaurėjimasis viskuo, kas kelia pasišlykštėjimą, tai gi ir purvu.

VELNIAS, PIKTOSIOS JĖGOS

Paskutinė iš aptariamų konceptualiųjų metaforų grindžiama pykčio jausmo suvokimu per piktųjų jėgų ar velnio valdomo žmogaus veiksmų prizmę – PYKTIS YRA VELNIO (VALDOMAS) ELGESYS. Šiuo atveju įpykęs žmogus, viena vertus, įgyja tam tikrų velniui priskiriamų požymių ir tampa jo įsikūnijimu – tai atspindi jo vadinimas *pikčiumi* (piktąja dvasia). Antra vertus, jausmo subjektas elgiasi *kaip velnio apsėstas*, plg. *šėlsta kaip velnias aruoduose, siunta kaip velnias pa-*

3 Wojciechas Smoczyński *Lietuvių kalbos etimologijos žodyne* (LEŽ) *gėdą* 'negarbė', taip pat 'sarmata, nešlovė' (DP), kildina iš sen. pr. *gīdan* acc. sg. formos, siedamas ją su *nigidings* 'begėdis'. Kaip giminiškas *gėdos* formas mokslininkas taip pat nurodo sen. sl. **žada* < **gėda* 'pasibjaurėjimas, pasišlykštėjimas' ir toliau iš pastarųjų išveda tokius vedinius: sen. le. *žadny* 'bjaurus, šlykštus, atstumiantis', *žadać się* 'bjaurėtis, jausti pasišlykštėjimą'; plg. sen. balt. sl. < **gėd-ā-* < praide. **g^ueh^hd^h-*. Toliau plg. sen. aukšt. vok. *quāt*, nauj. aukšt. vok. *Kot* 'purvas, bala; mėšlas', vid. aukšt. vok. *quāt* 'piktas', nyd. *kwaad*, vid. ang. *cwēd* 'piktas, atstumiantis' (LEW 142 Bogdzevič 2020).

rugėj, iš visų velnių išvartytas ir kt. Velnio domeną implikuojantys kalbos vienetai pasitelkiami piktiems ir nedoriems darbams įvardyti, plg. *velnių galvoti*. Keiksmuose velnias tampa pykčio raiškos priemone, pvz., *Kad tave velniai!* (LKŽ).

Dėmesį verta atkreipti ir į tai, kad velnias, priskiriamas piktuųjų dvasių pasauliui, taip pat lemia neigiamą tiek pykčio ir įpykusio asmens, tiek objektų ir reiškinių, sudarančių prielaidas pykčiui atsirasti, vertinimą.

4. Apibendrinamosios pastabos

Aptartos konceptualiosios PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS metonimijos ir metaforos, atskleidamos bendrus žmogiškuosius pykčio, baimės ir gėdos jausmų suvokimo ir vertinimo būdus, iškelia aikštėn lietuviškajai kalbinei ir kultūrinei sąmonei būdingus pastarųjų bruožus. Bendrosios TALPYKLOS, JUDĖJIMO AUKŠTYN / ŽEMYN, SKYSČIO, ŽMOGAUS, DAIKTO, ŽVĖRIES, KARŠČIO, LIGOS vaizdinės schemas čia įgyja specifinį kultūrinį sluoksnį, atsiskleidžiantį leksiniu, etimologiniu, frazeologiniu ir tekstiniu lygmeniu.

Universalumu pasižyminčios PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS konceptualizacijos kryptys visų pirma grindžiamos bendra žmogiškąja jusline patirtimi, o specifiniai jų bruožai yra šios patirties kalbinės kultūrizacijos ar kultūrinio įprasminimo kalboje vaisius.

Viena pagrindinių schemų, pasitelkiamų jausmo ir jo išgyvenimo esmei suvokti ir apibrėžti, yra UŽDARA ERDVĖ, o jausmo kaip joje esančio skysčio materija įvairuoja nuo vandens iki kraujo ir tulžies. Pati erdvė šiuo atveju žymi ne tik indą, kuriame laikomas skystis, ar statinį, į kurį įžengia jausmo subjektas, bet neigiamai konotuojamus spąstus ir kalėjimą, kuriame subjektas atsiduria prieš savo valią. Įveikti pyktį – tai įveikti pavergėją, o susidoroti su baime ir gėda – ištrukti iš nelaisvės. Baimės ir gėdos patirtis suvokiama ne tik kaip nelaisvė ar atsispyrimas slegiančioms jėgoms, bet ir kaip naštos pakėlimas, skausmo ir ligos iškentimas, purvo nusivalymas.

Jausmas lietuviu laikomas priešu ar lygiaverčiu partneriu ir palydovu, o užklupęs netikėtai apibūdinamas svečio kategorijomis (gėda). Jo poveikiui ir požymiams išreikšti produktyviausi atrodo su gyvūnijos pasauliu susiję konceptualieji domenai, tačiau ne bet kokių, o visų pirma pavojingų, laukinių ir baisių žvėrių vaizdiniai. Tiek pykčio, tiek baimės ir gėdos jausmų parametrai apibrėžiami pasitelkiant artefaktams būdingas charakteristikas, jausmų intensyvumas papildomai – natūralius reiškinius: karštį ir šaltį.

Vienas iš esminių lietuviškajai PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS konceptualizacijai būdingų bruožų yra šių jausmų siejimas su gamtos pasaulėtvarkos ir net pasaulėkūros vaizdiniais, gamtos ir gyvybės dominantėmis. Veidas, būdamas viena iš pagrindinių jausmų reiškimosi erdvių ir jausmų veidrodžiu, laikomas ir dangaus

atitikmeniu, o kūnas – jausmų, ar tiksliau, gamtos ir kitų jėgų sąlygojamų būsenų, buveine. Pykčio užvaldytas kūnas iškrypsta, pakliūva į chaoso būseną. Baimės apimto kūno struktūra pakrinka – su gyvybe siejamos jo dalys (širdis) nustoja būti jo centru ir tai priartina kūną prie sąstingio ir mirties. Gamtos jėgų konceptualieji domenai parodo lietuvių suvokiamą žmogaus menkumą gamtos ir, plačiau žiūrint, visatos atžvilgiu. Jiems, kaip ir piktosioms dvasioms, žmogus neturi įtakos.

Liaudiškąsias jausmų teorijas ir jų kosmogoninius vaizdinius papildo lietuvių tikėjimas žodžio, kuriuo sukeliama jausmus valdančios jėgos, galia bei jausmų intensyvumo suvokimas per ugnies, gamtos stichijų ir vandens kaip gyvųjų organizmų prizmę. Ypatingas jausmų vaizdavimo elementas yra itin reikšmingą vietą lietuvių liaudies simbolikoje užimantis medis – žmogaus sąsaja su visata ir požemiu, žemės ir dangaus sferų atrama.

Nepriklausomai nuo to, kuris iš konceptualiųjų domenų pasitelkiamas jausmui įsisąmoninti, prasmę jis įgyja tik bendroje (bazinėje) konceptualiojoje sistemoje. Kaip matyti, lietuviškųjų pykčio, baimės ir gėdos jausmų konceptualiųjų schemų šaltiniais tampa ne tik kasdienė aplinka, bet ir šimtus metų iš kartos į kartą perteikiama kolektyvinė patirtis bei jos kultūrinis ir istorinis kontekstas. Ši patirtis yra nevienalytė, sudėtinga, daugiasluoksni. Tokia pat sudėtinga yra ir konceptualiųjų metonimijų ir metaforų struktūra (žr. 1 lentelę). Ribos tarp jų pagrindą sudarančių kognityvinių domenų ne visuomet esti aiškios, užtat metaforinio perkėlimo kryptys beveik nuolat atliepia ir papildo viena kitą. Svarbiausias pastarųjų bruožas – vaizdinis vientisumas, grindžiantis ir pykčio, baimės, gėdos jausmų kognityvinius portretus.

1 lentelė. PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS konceptualiosios metaforos (sudaryta autorės).

IŠTAKŲ KONCEPTUALIEJI DOMENAI		DETALIOSIOS METAFOROS		
Bendrieji	Detalieji (arba tikslinamosios metaforos)	PYKTIS	BAIMĖ	GĖDA
TALPYKLA	KŪNAS yra TALPYKLA (UŽDARA ERDVĖ)	PYKTIS yra (KARŠ- TAS) SKYSTIS PYKTIS yra KRAUJAS PYKTIS yra TULŽIS	BAIMĖ yra SKYSTIS	GĖDA yra (KARŠTAS) SKYSTIS
	JAUSMAS yra TALPYKLA (UŽDARA ERDVĖ)	PYKTIS yra UŽDARA ERDVĖ PYKTIS yra SPAŠTAI	BAIMĖ yra UŽDARA ERDVĖ BAIMĖ yra KALĖJIMAS	GĖDA yra UŽDARA ERDVĖ GĖDA yra KALĖJIMAS

IŠTAKŲ KONCEPTUALIEJI DOMENAI		DETALIOSIOS METAFOROS		
Bendrieji	Detalieji (arba tikslinamosios metaforos)	PYKTIS	BAIMĖ	GĖDA
JUDĖJIMAS AUKŠTYN / ŽEMYN	(INTENYSVUS) JAUSMO PATY- RIMAS yra JU- DĖJIMAS AUKŠTYN / ŽEMYN	INTENYSVUS PYK- ČIO PATYRIMAS yra JUDĖJIMAS AUKŠ- TYN	BAIMĖS PATYRI- MAS yra JUDĖJIMAS ŽEMYN BAIMĖ yra NAŠTA	GĖDOS PA- TYRIMAS yra JUDĖJIMAS ŽEMYN GĖDA yra NAŠTA
PUSIAUSVYRA	JAUSMO PATY- RIMAS yra PU- SIAUSVYROS SUTRIKDY- MAS / JAUSMAS yra JĖGA	PYKTIS yra IŠ VI- DAUS VEIKIANTI JĖGA	BAIMĖ yra VARŽANTI JĖGA	GĖDA yra VARŽANTI JĖGA GĖDA yra IŠ VIDAUS VEI- KIANTI JĖGA
GYVOJO PASAULIO OBJEKTAI	ŽMOGUS	PYKTIS yra ASMUO PYKTIS yra PRIEŠAS	BAIMĖ yra ASMUO BAIMĖ yra PALYDO- VAS	GĖDA yra ASMUO GĖDA yra SVEČIAS GĖDA yra PALYDOVAS
	GYVŪNAI	PYKTIS yra LAUKI- NIS / PAVOJINGAS) ŽVĖRIS PYKČIO POŽYMIAI yra GYVŪNO FI- ZIOLOGINĖS REAKCIJOS PYKTĮ PATIRIANČIO ASMENS ELGESYS yra LAUKINIO ŽVĖ- RIES ELGESYS	BAIMĖ yra GYVIS	
	AUGALAI		BAIMĖ yra MEDIS BAIMĖ yra PASĖLIS	

IŠTAKŲ KONCEPTUALIEJI DOMENAI		DETALIOSIOS METAFOROS		
Bendrieji	Detalieji (arba tikslinamosios metaforos)	PYKTIS	BAIMĖ	GĖDA
NEGYVOJO PASAULIO OBJEKTAI	ARTEFAKTAI	PYKTIS yra SUNKUS DAIKTAS PYKTIS yra DANGALAS		GĖDA yra DOVANA GĖDA yra AŠTRUS DAIKTAS GĖDA yra DANGALAS
NATŪRALŪS REIŠKINIAI	KARŠTIS (UGNIS)	PYKTIS yra UGNIS		GĖDA yra UGNIS
	ŠALTIS	PYČIO INTENSIVUMO MAŽĖJIMAS yra SKYSCIO VĖSIMAS	BAIMĖ yra ŠALTIS	
ORGANIZMO VEIKLOS SUTRIKIMAI	LIGA	PYKČIO PATYRIMAS yra ORGANIZMO VEIKLOS SUTRIKIMAI PYKTIS yra TRAUKULIAI PYKTIS yra PAŠĖLIMO LIGA PYKTIS yra PSICHINĖ LIGA PYKTIS yra MIRTINA LIGA	BAIMĖ yra PARALYZIUS	GĖDA yra PARALYZIUS
JUSLINIAI PATYRIMAI IR SKONIS	SKAUSMAS	PYKČIO PRIEŽASTIS yra VABALO ĮGĖLIMAS PYKTIS yra KANČIA PYKČIO PATYRIMAS IR REIŠKIMAS yra SKAUSMO SUTEIKIMAS		GĖDA yra KANČIA
	KARTUMAS	PYKTIS yra KARTUMAS		
	NUODAI	PYKTIS yra NUODAI		

IŠTAKŲ KONCEPTUALIEJI DOMENAI		DETALIOSIOS METAFOROS		
Bendrieji	Detalieji (arba tikslinamosios metaforos)	PYKTIS	BAIMĖ	GĖDA
GAMTA IR GAMTOS JĖGOS	ORAI	PYKTIS yra AUDRINGI ORAI	BAIMĖ yra APSI- NIAUKĖS DANGUS	
	TAMSA	PYKTIS yra TAMSA	BAIMĖ yra TAMSA	
	VANDUO	PYKTIS yra JŪRA PYKTIS yra SRAUNI UPĖ		GĖDA yra VANDUO GĖDA yra JŪRA GĖDA yra UPĖ
PURVAS	DĖMĖ			GĖDA yra PURVAS (DĖMĖ)
MITINĖS BŪTYBĖS	PABAISA		BAIMĖS yra PABAISA	GĖDA yra KAŽKAS BAISAUS
	PIKTOSIOS JĖ- GOS, VELNIAS	PYKSTANČIOJO ELGESYS yra VEL- NIO VALDOMAS ELGESYS		

LITERATŪRA

- APRESJAN JURIJ D., 1994, Naiwny obraz świata a leksykografia, *Etnolingwistyka* 6, Lublin, 5–12.
- BERESNEVIČIUS GINTARAS, 1990, *Dausos. Pomirtinio gyvenimo samprata lietuvių ir prūsų religijose*, Kaunas: VDU leidykla.
- BOGDZEVIČ MONIKA, 2020, *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*, daktaro disertacija, prieiga internete: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:72860393/datastreams/MAIN/content>
- ČEPIENĖ IRENA AUŠRELĖ, 2008, *Kai kurie mitinės pasaulėkūros aspektai lietuvių tradicinėje kultūroje*, prieiga internete: <https://www.lgd.lt/sites/default/files/20-33-1-SM.pdf>
- DUNDULIENĖ PRANĖ, 1979, *Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose*, Vilnius: Mintis.
- DUNDULIENĖ PRANĖ, 1988, *Lietuvių liaudies kosmologija*, Vilnius: Mokslas.

- DUNDULIENĖ PRANĖ, 1994, *Gyvybės medis lietuvių mene ir tautosakoje*, Kaunas: Šviesa.
- DUNDULIENĖ PRANĖ, 2008, *Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- GIMBUTIENĖ MARIJA, 1994, *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*, Vilnius: Mintis.
- HOLÓWKA TERESA, 1986, *Myślenie potoczne, heterogeniczność zdrowego rozsądku*, Warszawa: Wydawnictwo PIW.
- HEINE BERND, 2003, *Grammaticalization*, eds. B. D. Joseph, R. D. Janda, Oxford: Blackwell, 575–601.
- KLIMKA LIBERTAS, 2011, Medžių mitologizavimas tradicinėje lietuvių kultūroje, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 13, 18–39.
- LAKOFF GEORGE, JOHNSON MARK, 1980, *Metaphors we live by*, Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF GEORGE, JOHNSON MARK, 1988, *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About Mind*, Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF GEORGE, TURNER MARK, 1989, *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago: University of Chicago Press.
- PAJDZIŃSKA ANNA, 2004, Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata, *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 83–101.
- SWEETSER EVE E., 1988, Grammaticalization and Semantic Bleaching, *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 389–405.
- VAIVADAITĖ-KAIDI EGLĖ, 2011, Rojaus konceptualiosios metaforos Sigito Gedos Korano vertime, *Lietuvių kalba* 5, prieiga internete: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/36>

ŽODYNAI IR ELEKTRONINĖS DUOMENŲ BAZĖS

- AŽ – Ermanytė Irena, *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003, el. variantas 2015, prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/antonimu>
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. redaktorė D. Liutkevičienė, 2013–2020, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: <http://blkz.lki.lt>
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*: <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. redaktorius St. Keinys, 2012⁷, el. variantas 2015 (atnaujinta versija 2017), prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>
- Elektroninė patarlių ir priežodžių bazė: <http://archyvas.lti.lt/patarles/>
- Elektroninė patarlių ir priežodžių bazė: www.aruodai.lt/patarles/
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*, red. J. Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001, prieiga internete <http://lkiis.lki.lt/frazeologizmu>
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, 1941–2002, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: www.lkz.lt

- Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, 2008, Vilnius: Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, prieiga internete: <http://etimologija.baltnexus.lt/>
- Smoczyński Wojciech, 2019: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, prieiga internete: <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf>
- SŽ – Lyberis Antanas, *Sinonimų žodynas*, 2-asis patais. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, el. variantas 2015, prieiga internete: lki.lt/sinonimu

Metaphorical Conceptualization of ANGER, FEAR and SHAME in Lithuanian: In Search of Cultural Content

Summary

The article discusses the conceptual images of ANGER, FEAR and SHAME in Lithuanian. The aim of the paper is to show the cognitive and cultural basis for the perception, valuation and linguistic expression of feelings of anger, fear and shame in Lithuanian. Conceptual metaphors and, in some cases, conceptual metonymies are used to reveal tendencies in thinking about these feelings. To this end, linguistic constructs are used to express various aspects of anger, fear and shame as well as the norms and behaviors associated with them. The research inventory consists of lexemes belonging to the categories of *anger*, *fear* and *shame*, composite linguistic units, which contain these lexemes or which are regularly associated semantically with the said lexemes, as well as derivatives derived from metonymic and metaphorical transfers and phraseological compounds. The structure of the article is measured by the source domains of the conceptual metaphors of ANGER, FEAR and SHAME. On this basis, first of all, the conceptual metaphors of the common source domain, which reveal the common patterns of perception of anger, fear and shame, are discussed (CONTAINER / CLOSED SPACE / UP and DOWN MOVEMENT / BALANCE; HUMAN / COMPANION / ENEMY; ANIMAL / BEAST; ARTEFACT; HEAT (FIRE) / COLD; DISEASE), the following are the directions of linguistic conceptualization specific to individual feelings only (PAIN / SUFFERING; BITTER / POISON; NATURAL FORCES / AIR / DARKNESS; PLANT (TREE / CEREALS); WATER (SEA / RIVER); DEVIL) First one reveal the common cognitive basis of the perception and evaluation of the feelings of ANGER, FEAR and SHAME, the second allows us to see the cultural layer of latter.

KEYWORDS: conceptual metaphors, concept of ANGER, concept of FEAR, concept of SHAME.
